

הרהורים על היסודות האוטופיים במחשבה הציונית

היעלמותה של האוטופיה מביאה לידי קפאונה של החברה אשר בה הופך האדם ללא יותר מאשר חפץ. בעתיד, אפוא, נעמוד בפני הגדול שבפרדוקסים שאפשר לדמיין בכלל. האדם אשר השיג את הדרגה הגבוהה ביותר של השליטה השכלתנית על ההווה ללא אידיאל יהיה ליצור המונע על-ידי דחפים. כך אחרי תקופת התפתחות ארוכה, מיוסדת, אבל גם הירואית, בשלב הגבוה ביותר של המודעות, כאשר ההיסטוריה חדלה להיות גורל עיוור ונעשית יותר ויותר יצירתו של האדם, עם נטישת האוטופיה, מאבד הוא את רצונו לעצב את ההיסטוריה, ובכך גם את יכולתו להבין אותה. – קארל מאנהיים!

הנושא הנידון כאן הוא בבחינת נסיון התחקות אחר היסודות האוטופיים במחשבה הציונית מתוך רצון לאפיינם. לנוכח מה שכבר נכתב ונאמר בעניין זה בעשר השנים האחרונות, הרי יהיה בדברים אלה פחות מן הגילוי ויותר מן האפיון.

העיסוק באוטופיה, בשביל החוקר, עמלו קשה וטרחתו מרובה, מפני שעור-קיה של "המתכת האוטופית" טמונים עמוק מתחת לסלעי המציאות, רעיונותיה נדחו לקרן-זווית בהמולת המעשה, וכמיהותיה נבלעו בשאון המלחמות. על כן יהיה זה אך הוגן לומר מה יש בו בנושא שלפנינו, ומה חסר בו עדיין. מן הבחינה המתודית טוב לפתוח באין מאשר ביש: אין הדיון שלפנינו פרי של מחקר שהושלם, אלא הוא בבחינת סימנים למעשה המצוי בעיצומו. לפיכך אין אלה סיכומים, כי אם הרהורים, שהשאלות רבות בהם מן המסקנות. כמו כן אין כאן כוונה לדון במעשה האוטופי בארץ-ישראל ובמניעיו. הוויכוח בדבר הסיבות ליסוד הקבוצות השיתופיות הראשונות אינו, כרגע, מענייננו. ברצוני להתרכז בכיטויים ובגוונים האוטופיים במחשבה הציונית, שהיתה להם השפעה מפרה וכוח דחף חברתי במעשה הקונסטרוקטיבי הציוני בארץ-ישראל.

לכסוף ראוי לציין כי אנו עוסקים כאן בנושא מבלי שתהיה לנו הגדרה בהירה ומוצקה של המושג "אוטופיה". שהרי הגדרת האוטופיה כטיפוס של מחשבה חברתית אין בה די, הן מפני קיומה הממושך במובן ההיסטורי, והן מפני הגיוון

הרב של ביטוייה והקירבה שבינה לבין השקפת־עולם אידיאליסטית וכמיהות משיחיות. אבל דווקא מפני הקושי שבמציאת מכנה־משותף בין הדמיון הפרוע מצד אחד, והתכנון החברתי המדוקדק מצד שני, הרציונליזם המדעי הקר מחד גיסא והתנוססנות הרומנטית מאידך גיסא, קומנוזם אנרכי מכאן וטוטליטריות אַתאטיסטית משם; חסידות דתית מזה ומתירנות חילונית מזה – בין כל אלה יש מקום לגיוון נוסף: הציונות הקונסטרקטיבית, או לפחות חלקים ממנה.

בכל־זאת בלי קורטוב של הגדרה אי אפשר, שהרי דרושה לנו איזושהי אמת־מידה בנסינונו למיין אופני מחשבה ודרכי פעולה של בני־אדם במעשה ההיסטורי. אני סבור, כי נכון יהיה לצעוד בעקבותיו של קארל מאנהיים ולראות במחשבה או במנטליות האוטופית את המהפכנות בקיצוניותה, המבקשת לזנק בתעוזה לקראת העתיד. אולם ברצוני לטעון, כי תכונות מסוימות של מהפכנות זו הופכות את האוטופיה משאיפה למה שעתידי לבוא, למעשה של ההווה. מבחינה זו האוטופיה של העתיד יכולה להיות גם טופיה בהווה, כפי שגרס מרטין בובר.² בהצביעי על הגישה הטופית שבמחשבה האוטופית אני רומז כמובן לאוטופיות החברתיות, בעיקר זו הסוציאליסטית של המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20. בין אלה – וגם אחרות אשר קדמו להן – קיים מכנה־משותף, והוא האמונה כי על־ידי שינוי חיובי של הסביבה, יבואו לידי גילוי התכונות השתפניות הנעלות של האדם. מן הטעם הזה מצוי בה גם היסוד ההומניסטי, ולא רק מפני שרצונה לכונן את "החיים הטובים", אלא משום שהיא מעמידה את האדם במרכזו של תהליך השינוי החברתי ותולה תקוות במעשיו האקטיביסטיים.

כאן טמונה גם ההשקפה האופטימית על האדם ועל תהליך הקידמה החברתי, שהוא העושה יותר מכל את האוטופיה לטופיה. שהרי אם מאמינים באדם ובמעשיו הרי יש תקווה גם בפעולה של "כאן ועכשיו", השייכת להווה וכוונתה לעתיד. כאן ועכשיו, איפוא, הגענו לקצהו של החוט המקשר בין הציונות כאידיאולוגיה קונסטרקטיבית וכניסיון מודע לבנות חברה חדשה לבין האוטופיות החברתיות. בגינו של קשר זה התלבטה הציונות מראשיתה בקביעת עמדה כלפי האוטופיה. רוצה לומר, כי מתחילתה של הציונות נכרכה בה האוטופיה ונקשרה אליה הן בהוראתה השלילית והביקורתית והן במובנה

2. מרטין בובר, נתיבות באוטופיה, תל־אביב תש"ז. מבחינת "טופיותה" של האוטופיה זהו השקפה הנוגדת את דעתו של הרברט מרקוזה הרואה דווקא באפשרויות הטמונות בחברה המודרנית את קיצה של האוטופיה, דהיינו, הפיכתה למציאות. ראה הרברט מרקוזה, קץ האוטופיה, תל־אביב 1970.

החזוני והקונסטרוקטיבי. וכאן לפנינו המאפיין הראשון של מחשבה זו – היחס האמביוולנטי כלפי עצמה. דומה שדי אם נזכיר כאן את גדול ה"אוטופיסטים" הציוניים, הרצל, אשר נאלץ ביוזמתו להגן על "מדינת היהודים"³ שלו מפני זיהויה עם האוטופיה; אולם אותו איש עצמו, כידוע, כתב גם את "אלטנוילנד", שהוא אחד מחיבורי האוטופיה האחרונים של המאה ה-19. והרי קו רצוף מוליך מן החיבור הראשון אל השני, המוכיח על רתיעתו של האיש מן האוטופיה וכד בבד על אי יכולתו להשתחרר ממנה.

מתנגדו של הרצל מן האגף הסוציאליטי, נחמן סירקין, ניסה אף הוא להוכיח כי יסודותיה של הציונות הסוציאליסטית שלו נטועים במציאות, ואילו השקפתם של המתנגדים לה, המתבוללים, היא אוטופית,⁴ הווי אומר ריאקציונית. אולם כעבור דור, בהיותו חבר משלחת מטעם פועלי-ציון בארץ-ישראל בשנת 1919, הודה סירקין כי הסוציאליזם "האוטופי" הינו, אולי, מציאותי יותר מזה המכנה עצמו מדעי.⁵ אחד-העם, אשר שלל את "אלטנוילנד" של הרצל גם משום עודף הדימיון שבו, ה"פרפראות" כלשונו, ידע להבחין בינו לבין ההוגים האוטופיסטים אותם העריך כ"מתקני עולם" כנים המבקשים לכוון חברה אנושית על יסודות חדשים לאושרם של בני-האדם.⁶ מכאן אתה למד על יחסו של הרציונר ליסט אחד-העם אל האוטופיה – דמיון פרוע לא, אבל תיקון החברה כן. וכדי לחזק טיעון זה העלה אחד-העם על נס, באותו מקום, את תוכניתו "האוטופית" הציונית של פראנץ אופנהיימר.

גם זאב ז'בוטינסקי, שנה אחרי מותו של הרצל, נזעק להגן על תוכניתו מפני ההאשמה באוטופיות. דעתו היתה כי בעוד שהאוטופיה אינה אלא חלום, הרי התוכנית המופיעה ב"מדינת היהודים" הינה ביטוי של ריאליזם פוליטי וחברתי.⁷ אולם הוא, שהסתייג מן האוטופיה בגלל "חלומיותה", לא מנע עצמו מ"שעשועים" אינטלקטואליים מעין אלו.⁸ בחיבורו הדמיוני "האמת על האי טריסטן דה-רוניה", בו מתוארת מושבת פושעים מסוכנים ההופכת מכוח עצמה לחברת

3. תיאודור הרצל, מדינת היהודים, ירושלים תשל"ב.

4. נחמן סירקין, שאלת היהודים ומדינת היהודים האידיאליסטית, כתבים כרך א', תל אביב תרצ"ט.

5. ראה יוסף גורני, אחדות העבודה 1919-1930, היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל אביב 1973 (להלן: גורני, אחדות העבודה), עמ' 356.

6. אחד-העם, "הציונות ותיקון העולם", כל כתבי אחד-העם, ירושלים תשכ"א (להלן: אחד העם, כתבים), עמ' שר"ג.

7. זאב ז'בוטינסקי, "בנימין זאב הרצל, מדינת היהודים", כתבים ציוניים ראשונים, ירושלים תש"ט, עמ' 79.

8. זאב ז'בוטינסקי, אומה וחברה, ירושלים תש"י, עמ' 269.

מופת, מתגלה ד'בוטינסקי האוטופיסט החברתי. הקשר בין ציור זה לבין דימיונו החברתי – כגון שיחרור החברה מ"מארת" העבודה הגופנית – ראוי שיחקר.⁹ השימוש ב"אוטופיה" כביטוי של ביקורת ואפילו כמושג של גנאי חדר עד מהרה לפולמוס הרעיוני והפוליטי בתנועת העבודה בארץ-ישראל, וגם בתנועה הציונית. אנשי גדוד העבודה במאבקם נגד תוכנית "הקבוצה הגדולה" של שלמה לבקוביץ תלו בה את חטא האוטופיזם;¹⁰ על כך השיב להם אליעזר ליבנשטיין באותו מטבע עצמו. באותה תקופה ביקר מאיר יערי את "אחדות העבודה" על כך שהינה מפלגה הממזגת בתוכה את "האוטופיות המקסימליסטית ופשרנות סוציאלי-דמוקרטית",¹¹ כאילו הוא עצמו לא תרם ליצירתה של המקסימליות האוטופית. ברל כצנלסון נזעק בשנת 1933 להגן על המפעל הקונסטרוקטיבי של תנועת הפועלים מפני האשמתו של סטיוון ויין, כי זו שוגה בחלומות "אוטופיים", והיה בהגנתו הנזעמת גם משום ביטוי לחשש מפני מלת הגנאי – אוטופיה.¹² אולם כעבור עשר שנים, כמבוא למכתבי שלמה לבקוביץ, הביע בתמציתיות בהירה את דעתו על מקומה של האוטופיה במעשה של תנועת העבודה, וראויה פיסקה זו שנביא אותה כאן במלואה: "האוטופיה הסוציאליסטית זרמה בצניורות שונים אצל פועלי ארץ-ישראל, עתים שלא מדעת בעליה, עתים בניגוד להכרתם, ונגלתה כאן כגורם מפעיל ומכוון, כיסוד חי מחדש ובונה במידה שלא שוערה."¹³ כך נמשך היחס אל האוטופיה בדו-המשמעות שבו על פני שנים עד למכתבו של הנער שלמה גסמן, שנפל במלחמת הקוממיות, אל הוריו, שבו הוא מביע כמיהה אל השלמות החברתית, אולם משריין עצמו מפני הכינוי "אוטופיסט".¹⁴ וכן גם יצחק טבנקין, אשר נזהר מפני המושג "אוטופיה" ונאבק עמו במישרין, אך בעיקר בעקיפין. אולם שנים מעטות לפני מותו, בשנת 1964, ניסח את אחד הביטויים היותר ברורים לכמיהתו האוטופית של האדם לאידיאל של שלמות חברתית: "אין להגשים את תוכן שיחרור האנושות משיעבוד ומבזבזו כוחו הרוחני של האדם – בלי האדם, בלי הקומונה, בלי

9. בעניין זה, ראה בספרו של יעקב שביט, מרוב למדינה, תל אביב 1978, עמ' 299.

10. סקירה כללית על הגדוד (מתוך דו"ח למועצה השביעית של גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור, חשון תרפ"ד).

11. מאיר יערי, בדרך הארוכה – הנחות אב, תל אביב 1947, עמ' 48.

12. אם כל שנבנה בארץ על-ידי הפועלים הוא בבחינת חלום אוטופי בעיני ויין, הרי "אנחנו הפכנו את האוטופיה למציאות", הטיח בו ברל בזעם. ב. כצנלסון, כתבים, כרך ז', תל אביב תש"ז, עמ' 190.

13. שם, שם, עמ' 231.

14. גווילי אש, כרך א', תל אביב תשי"ג, עמ' 686.

צורת־חיים כזאת, בה מזדהה החברה עם כוח היצירה והחיים של כל יחיד – ולהיפך.¹⁵

הקר השני המאפיין את המחשבה האוטופית בציונות הוא התהליך שאפשר לכנותו הצטמצמות ההיקף החברתי. על־פי התפתחות זו אפשר לחלק את היצירות האוטופיות הציוניות החל בשנות ה־80 של המאה ה־19 ועד שנות ה־20 במאה שלנו לשלוש קבוצות. א. האוטופיה הלאומית הכוללת, התופסת את כל העם כנושא של השינוי המדיני והחברתי הקיצוני; ב. האוטופיה הסוציאליסטית המעמדית של ראשית שנות ה־20 בארץ־ישראל אשר גרסה כי נושא השינוי החברתי־לאומי העמוק ומגשימו הלכה למעשה הינו בראש וראשונה ציבור הפועלים; ג. האוטופיה הקיבוצית, המתממשת על־ידי מיעוט חלוצי ההופך מרצונו למעין עלית המשרתת את העניין הלאומי באמצעות אורח חיה הקומונלי, ומגשימה באמצעות דרך חיים זו את מאווייו של כל פרט המשתייך אליה.

אל הקבוצה הראשונה אני משייך את כותבי האוטופיות אשר הקדימו את "אלטנוילנד" שנתפרסם ב־1901: מנחם אייזלר, המשכיל מאוסטררו־הונגריה שהרומן האוטופי שלו "חזות העתיד" נתפרסם ב־1882; אלחנן לוינסקי, חובב־ציון מרוסיה שסיפור המסע שלו בשם "מסע לארץ־ישראל בשנת ת"ת אלפים" ראה אור ב־1892; יעקב בכר, הציר של ציוני אלג'יריה בקונגרס הציוני הראשון, שפירסם – כתגובה על משפט דרייפוס – סאטירה פוליטית־אוטופית בשם "אנטיגויות בציון" בשנת 1898.¹⁶ מאליו מוכן שחיבורו של הרצל, "אלטנוילנד", שייך אף הוא לקבוצה זו. אוטופיות אלה, בין אם מתוארת בהן ממלכה, רפובליקה או חברה יהודית, דנות בציבור כמיקשה אחת, ללא הבחנה בין חלקיו השונים.

עם הקבוצה השנייה נמנות התוכניות האוטופיות המקיפות הקשורות בהשקפת־

15. יצחק טבנקין, "על דרך הקיבוץ המאוחד ועל עקרונות הקומונה", לקט דברים, חוברת א', תל אביב תשל"ד.

16. חזיוני מדינה, ילקוט אוטופיות ציוניות, בעריכת פ. סנדלר וג. קרסל, תל אביב תשי"ד. מנחם אייזלר (1850–1942). נולד בהונגריה – הירבה לפרסם מפרי עטו בעיתונות היהודית, וכן בעיתונות היהודית בשפה הגרמנית. "חזות העתיד" האוטופית נתפרסמה ב־1882. אלחנן ליב לוינסקי (1857–1910). סופר עברי. היה חבר באגודת בני־משה. הירבה לפרסם ב"השלח". השתתף בקונגרסים ציוניים. האוטופיה "מסע לארץ־ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי" נתפרסמה ב"פרדס" ספר א', תרנ"ב 1892.

יעקב (ז'ק) בכר. משכיל יהודי יליד אלג'יריה. ציוני ונציג יהדות אלג'יריה בקונגרס הציוני הראשון. הגרוטסקה האוטופית שלו התפרסמה בבטאונה של ההסתדרות הציוני "וולט" בשנת 1898.

העולם הסוציאליסטית. הראשונה ביניהן היא תוכניתה של משלחת פועלי-ציון בארץ-ישראל משנת 1919; היא מעלה דגם של חברה יהודית קואופרטיבית, בת מיליון חברים, שתקום בארץ-ישראל במשך עשר השנים הבאות.¹⁷ חזונו של גדוד-העבודה על שם יוסף טרומפלדור, בדבר יסוד קומונה כללית של פועלי ארץ-ישראל, שאב השראתו מתוכנית זו. רעיונו המקורי של דוד בן-גוריון על מהותה של "חברת העובדים" בצירוף ההצעה להקמת הקופה המשותפת, וכן הדגם של "הקבוצה הגדולה" שאותו העלה שלמה לביא – כולם שייכים לקטגוריה אוטופית זו. מובן שגם מכלול המגמות הקונסטרוקטיביות של מפלגת אחדות-העבודה, כגון אופי השיתוף בהתיישבות החקלאית, קואופרציה בתע-
שיה, הקמת שכונות עובדים ליד הערים ועוד – כל אלה שייכים אף הם לקבוצה

18. זן

לקבוצה השלישית שייכת, כמובן, כל מסכת המחשבה הנוגעת לקולקטיב השיתופי – מהות חיי הקבוצה, היחסים בין הפרט והכלל בתוכה, מעמד החברה, אופיו של החינוך, השיטה הכלכלית והקשר בין הקבוצה לחברה הסובבת אותה. מקור חשוב להבנת טיפוס זה של המחשבה האוטופית מצוי בספרות פרי עטם של סופרים בני הזמן והמקום.

ראוי שניתן את דעתנו על כך שצמצום גבולותיו של החזון האוטופי קשור באורח הדוק בתהליך ההגשמה של החברה היהודית בארץ-ישראל; מבחינה זו, הצרת אופקי האוטופיה היתה תוצאה הכרחית של המציאות ההיסטורית ואפשרויות הגשמת האוטופיה במסגרתה. ככל שהמציאות נגלתה כסרבנית יותר, כן נעשה החזון האוטופי מרוכז יותר, ולכן גם מוחשי יותר ומשפיע יותר על סביבתו הלא-אוטופית. ואם להמשיל משל מתחום המדעים המדוייקים, הרי דומה התהליך לאלומת אור רחבה בהיקפה ההולכת ומצטמצמת לקרן צרה, חדה ובעלת עוצמה גדולה, החודרת מבעד לחומר קשיח ולעצמים מוצקים.

הצטמצמותה של האוטופיה, שהיא גם סיבה וגם תוצאה של תהליך התממשות-תה, מביאה אותנו אל הקו המאפיין השלישי של מחשבה זו והוא – מוחשיותה. כבר עמדו על הקשר שבין האוטופיות הציוניות למציאות המוחשית, קודם כל מכוח היותן קשורות בהכרח למקום מסויים, לארץ-ישראל; כמו כן אין צורך להכביר מלים על כך שהמניעים של אוטופיות אלה היו בעיות מציאותיות המיוחדות לעם היהודי: אנטישמיות, היעדר טריטוריה לאומית, חוסר ריבונות,

17. "התיישבות בהמון על יסודות קואופרטיביים", האדמה, ז'–י"ב, תר"פ.

18. ראה גורני, אחדות העבודה, פרק ד', האוטופיה הסוציאליסטית והאידיאליזם הקונסטרוקטיבי,

סכנת התבוללות ועוד. יוצא אפוא כי כבר מההתחלה, הפרטיקולריזם הלאומי הוא אשר העניק לאוטופיות אלה את המימד המוחשי שלהן. יתר על כן, בד בבד עם תהליך הבנייה של החברה היהודית בארץ־ישראל ובמקביל לתופעה של הצטמצמות החזון האוטופי, התפתחה גם המגמה של המחשת האוטופיה. מעורבותה המתגברת של מחשבה זו במעשה הלאומי יצרה יחס דיאלקטי מיוחד ומוחשי מאוד בין שאיפות אוטופיות למטרות מדיניות ואמצעים פוליטיים. מחד גיסא ניוונה האוטופיה באורח ממשי ממעורבותה הפוליטית בתנועת הפועלים ובאמצעותה גם בתנועה הציונית. ומאידך גיסא – חיזוקה של האוטופיה השיתופית עשה אותה למכשיר ראשון במעלה להשגת המטרות המדיניות שפסגתן היתה המדינה היהודית. מן הדין להדגיש כאן כי המעורבות בריאליה החברתית והמדינית לא הסיטה מחשבה זו מן ההתלבטות באחת השאלות המרכזיות במחשבה האוטופית: האפשרות למציאת ההרמוניה בין היחיד והחבר-

הה. טיפוס האדם שאנו פוגשים בכתבי הקבוצה הראשונה של האוטופיסטים הציוניים הינו סטריאוטיפי־אידיאלי (והוא הדבר אף אצל הרצל, ב"אלטנוילנד") הווי אומר – גם אם המקום והבעייתיות מוחשיים הם, הרי האדם וסביבתו דמיוניים. אולם ככל שאנו עוברים מן המחשבה האוטופית שהיתה מנותקת באורח מוחשי מארץ־ישראל אל זו שהיתה קשורה בה באופן מעשי, כן לובש הטיפוס האידיאלי של האדם אופי יותר ויותר מוחשי. אחד־העם הכיר בעובדה כי טיפוס האיכר המתפתח בארץ־ישראל יהיה רחוק ממה שתיארו לעצמם חובבי־ציון, והוא עצמו בתוכם, אולם הוא מקבל את גזרת "עורמת ההיסטוריה" וסומך את ידיו על האידיאל החדש – האיכר בעל־האחוזה היודע את עבודת ניהול משקו והינו גם איש ספר ותרבות. לפי דבריו "הטופס היפה הזה הולך ונברא לעינינו בארץ־ישראל ובמשך הזמן יגיע בוודאי לדרגת שלמות בלתי מצויה."¹⁹

הטיפוס האידיאלי אצל זאב ז'בוטינסקי – בן הגזע החדש, "גאון ונדיב ואכזר", הנוהג לפי כללי ההדר הבית"רי, מעוגן היטב במציאות המוחשית היהודית במזרח־אירופה, שעלבון אישי והשפלה לאומית נכרכו בה, והוא לה בבחינת אנטי־ציון אוטופי.²⁰

הטיפוס של החלוץ, כפי שנתפס בתנועת העבודה – החלוץ המממש את עצמו בתהליך ההגשמה הלאומית־חברתית, ואפילו המ"מ בפלמ"ח, שנדרש להיות

19. אחד־העם, "סך־הכל", כתבים, עמ' תכ"ד.

20. זאב ז'בוטינסקי, "על ההדר הבית"רי", נאומים, 1927–1940, עמ' 347.

מתוך ונושא שליחותה של הציונות²¹ – היו ודאי וודאי מעוגנים במציאות הארצישראלית המוחשית.

המעורבות במעשה הלאומי המוחשי וההתלבטות בשאלת ההרמוניה בין היחיד לכלל מביאות אותנו אל הקו הרביעי במחשבה האוטופית בציונות – השתפנות. אני נדרש למושג "שתפנות", ולא סוציאליזם, מפני שהראשון רחב ומכליל יותר מן השני, עד כדי הכללתו של זה בתוך זה, ומפני שרבים מן ה"אוטופיסטים" שהזכרתי – מאייזלר, דרך הרצל, ז'בוטינסקי ועד אנשי ה"הפעלה הצעיר" בעליה השניה – שללו את הסוציאליזם, ובמיוחד בנוסחתו המרקסיסטית. אצל אייזלר למדינה הזכות לפקח על רכושם של היחידים באמצעות חוק ירושה, שתפקידו להשוות מדי תקופה את מעמדם הכלכלי של האזרחים. לזינסקי, השואב את רעיונותיו השתפניים מן המקורות היהודיים, מתאר חברה שבה האדמה מחולקת שווה בשווה ואוצרות הטבע, מקורות האנרגיה והתחבורה הציבורית מולאמים. אצל שניהם המדינה או החברה דואגת לחינוכו, בריאותו ורווחתו של הפרט. הרצל ופראנץ אופנהיימר צועדים צעד אחד קדימה בהעמידם את המפעל הקואופרטיבי במרכז העשייה והבניה הלאומית. שניהם ראו באירגון הקואופרטיבי צורת-ביניים בין הקולקטיביזם הסוציאליסטי המדכא, לדעתם, את חירותו של הפרט, לבין הקפיטליזם הדורסני והנצלני המשעבד את היחיד. אפילו יעקב בכר, שלא נגע כלל בשאלות חברה, העלה עיקרון שהוא מן היסודות החשובים של כל חברה המעלה את הכלל מעל לפרט. לדבריו, הסעיף הראשון בחוקתה של מדינת היהודים קובע לא את זכויותיו של הפרט, כפי שהדבר מקובל בצרפת מאז המהפיכה הצרפתית, אלא את חובותיו. בצרפת, לדעתו, גרם עקרון עדיפות הזכויות לניווה של החברה, ואילו במדינת היהודים ראשוניותן של החובות – לבריאותה. גם שלום-עליכם חלם, בהמורסקה אוטופית, על יהודים "משוגעים", אשר "נגידים וקבצנים ישוו בעיניהם... חייט הוא גבאי ושמש חובש מצנפת גבוהה."²²

והאידיאל שלו היה הפרט החי במלוא העוצמה את ההווה והחוויה של הכלל. תנועת העבודה בארץ-ישראל העלתה את השתפנות לדרגתה העליונה בעברה מן הקואופרציה הסוציאליסטית המקיפה בנוסח תוכנית משלחת פועלי-ציון, אל הקומונה הכללית של גודד-העבודה והקופה המשותפת שהציע בן-גוריון, ואל הקיבוץ והקבוצה כתאי חיים קומוניסטיים המגשימים את האידיאל ההומניסטי

21. י. גלילי – לתפקידו ולדמותו של המפקד. הרצאה בכינוס למ"מ, ספר הפלמ"ח, כרך א', תל אביב תשי"ד, עמ' 295. ראה גם – בין היחיד והקולקטיב, גורני, אחדות העבודה, עמ' 107.

22. שלום-עליכם, לשם מה צריכים היהודים ארץ משלהם ("משוגעים"), תל אביב 1981.

והלאומי בעת ובעונה אחת.

ההבחנה העקרונית שמתח יעקב בכר בין החוקה שעליה מושתתים יחסי היחיד והכלל בצרפת ובמדינת היהודים ה"אוטופית", מביאה אותנו אל הקו המאפיין האחרון במחשבה זו: האידיאל של המורשת התרבותית-ערכית של העולם המערבי כיסודה של החברה השלמה העתידה. בהתייחס לדעתו של בכר, ובעיקר נוכח העובדה שהציונות היתה, בין השאר, מרידה באנטישמיות האידיאולוגית שהתהוותה באותה חברה, הרי בקשר הזה אל המערב יש משום פרדוקס וסתירה. את אלה ניתן ליישב אם נסכים שהציונות בעיקרה היתה התקוממות נגד מצבם המדיני והכלכלי של היהודים באירופה, אבל לא נגד תרבותה, אורחות חייה ומושגיה הפוליטיים המתקדמים של החברה האירופית.

בקבוצת האוטופיסטים הראשונה שהוזכרה קודם, למרות ההבדלים בין הרעיונות השונים שהועלו – איזולר ראה לנגד עיניו מלוכה יהודית, לוינסקי תיאר רק חברה לאומית, בכר התרכז בעיקר ברוח החוקים והרצל שם את הדגש על ההיבטים החברתיים של המציאות החדשה – היה ביניהם מכנה משותף: המסורת הליברלית של המערב. המלוכה הינה קונסטיטוציונית והיא מוגבלת על-ידי מוסדות שונים. העם הוא חלק ממערכת השלטון. זוהי חברה המכירה בזכויותיו של הזר הלא-יהודי, ואף מרחיקה לכת בעניין זה, מן הטעמים המובנים מאליהם, עד כדי לבישת אופי מעין-בינלאומי. אפילו לוינסקי, שהיה קרוב מכולם אל המקורות העבריים, נהנה הנאה רבה מאופיה הקוסמופוליטי של חברה זו. אל הדמוקרטיה-הליברלית והחברה הסובלנית מתוסף החזון הטכנולוגי-אסתטי של המערב. גם לוינסקי המזרח-אירופאי ראה בחלומו אוניות חשמל השטות בין אשדוד ליפו, רחובות בערים היהודיות שהם רחבים ונקיים, בתים גבוהים ויפים, ואנשי שיחה שקטים ונעימים. זה היה גם טעמו של החלום הקונדסי של שלום-עליכם, שבו הרב הוא דוקטור ואנשים באסיפת עם אינם מתפרצים איש לדברי זולתו ומחכים בסבלנות לרשות הדיבור שתינתן להם, ואפילו הרב או הרבינר עצמו היה מחכה לתורו. מבחינה זו לא היה כל הבדל בין שניים אלה, יוצאי מזרח-אירופה, לבין הרצל המערבי.

בנסותנו למשוך קו זה כלפי שתי הקבוצות האחרות נעשה האיפיון מורכב יותר ואף דו-משמעי, וזאת מפני שנושאי האוטופיה הסוציאליסטית בארץ-ישראל באו ממזרח-אירופה ונשאו בציקלונם את תרבותה של מזרח-אירופה היהודית והכללית. הם הביאו עמם את הלכי-הרוח המהפכניים ששלטו שם, ומעין מנטליות בולשביקית שאף היא היתה מקובלת במקומותיהם. מטענים אלה, במובנם הרוחני והאידיאולוגי, אומנם היו מישקע רב חשיבות, ולעיתים אף קובע, בתפיסתם האוטופית. אולם למרות זאת היו יתדותיו של חזונם

האוטופי נעוצים בסופו של דבר בתרבות ובציוויליזציה המערבית: הם קיבלו את המישטר הדמוקרטי בתנועה הציונית ובישוב היהודי בארץ־ישראל; קיימו חברה פלורליסטית מן הבחינה הרעיונית והאירגונית בהסדרות; היו בעד חינוך מתקדם; דגלו בשוויון ערך האשה ובישום האסתטיקה והטכנולוגיה המערבית באירגון ובכלכלה השיתופית. כל זאת, כאמור, לא רק למרות המורשת המזרח־אירופאית, אלא גם בניגוד לנטיות התרבותיות המזרח־תיכוניות האוריינטליסטיות שרווחו בקרב חלקים של ציבור זה.

הכמיהה האוטופית בציונות, קשורה היתה בהגות ובמעשה הקונסטרוקטיביים. משהצטמצמו אלו, או הפכו לדבר שבשיגרה, נסתלקה גם היא. נסתלקה אך לא גוועה, שהרי כלולה היא ביסוד הציונות אשר נטלה על עצמה להפוך עם ללא מדינה ללאום ריבוני; ציבור התלוי בזולת לחברה המתקיימת מעצמה; מיעוט נצחי לרוב לאומי; אנשים ללא לשון משותפת לתרבות השבה אל שפתה המקורית – בכל אלה היא ביקשה לעשות את ה־Utopia, הלא־מקום, ל־Eutopia, המקום הטוב.